

Griechischsprachige Literatur zum christlichen Orient

von Wassilios Klein, Bonn

Die folgende Bibliographie soll mittels einer kleinen, persönlichen Sammlung des Autors den Beitrag griechischer Forscher zur Wissenschaft vom christlichen Orient westeuropäischen Kollegen näherbringen, soweit es sich um griechischsprachige Veröffentlichungen handelt. Da das Fach als solches an keiner griechischen Universität gelehrt wird und auch die meisten Sprachen des christlichen Orients in Griechenland nicht erlernt werden können, bleiben die Veröffentlichungen Zufallsprodukte vorwiegend der Theologen. Entsprechend ist ein großes Interesse an der Ökumene der griechischen orthodoxen Kirche mit den orientalischen Kirchen (zum Stand des Dialogs s. *Ofo* 5, 1991, 134–139 und *Ἐπεὶ Κοινότης Ἁγίου Ὁρους Ἀθῶν, Παρατηρήσεις περὶ τοῦ Θεολογικοῦ διαλόγου Ὀρθοδόξων καὶ Ἀντιχαλκηδονίων*, "Ἁγιον Ὅρος 1996) und an der Geschichte der chalcedonensischen Orthodoxie im Orient zu beobachten. Dies ist von Nachteil insofern, als die Veröffentlichungen nicht allzuvielen Themen berühren, aber auch von Vorteil, weil kirchenhistorische Ereignisse in das Blickfeld rücken, die die westliche Forschung leicht übersieht, die aber nichtsdestoweniger Bestandteil des Lebens der orientalischen Kirchen in der Geschichte sind.

Ein Problem ist die Abgrenzung. Titel, die ökumenische Treffen unseres Jahrhunderts behandeln, werden wegen ihres Nachrichtencharakters mit meist äußerst geringem Umfang ausgeschieden, aber auch kurze Nachrichten über die afrikanischen und asiatischen Missionsländer, da eine Auflistung solcher Meldungen nicht in eine Bibliographie gehört. Titel, die sich mit pastoralen Fragen der Gegenwart oder mit Fragen der Spätantike vor dem Konzil von Chalkedon befassen, werden gleichfalls nicht berücksichtigt, da diese Felder von anderen theologischen Disziplinen und Bibliographien hinreichend berücksichtigt werden. Lexikonartikel zu Personen oder Orten wurden nicht gesammelt, da sie zumeist ohnehin nur westeuropäische und amerikanische Literatur auswerten. Artikel aus allgemeinen Enzyklopädien, Nachrichtenblättern wie *Πορευθέντες* (engl. Fassung: *Go Ye*) oder *Πάντα τὰ ἔθνη* wurden in der Regel ebenfalls nicht berücksichtigt. Auch Titel zur christlichen Archäologie und Handschriftenkataloge wurden nicht aufgenommen. Eine konfessionelle Gruppierung der Titel verbietet sich aufgrund der konfessionsübergreifenden Präsenz des Christentums im Orient. Es wird deshalb ein geographisches Ordnungsschema zugrundegelegt, wobei nach allgemeinem Brauch Palästina und die Sinaihalbinsel ausgeklammert bleiben (wenngleich fraglich ist, ob dieser Brauch sinnvoll ist).

Einen Sonderfall stellt die Zeitschrift *Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος* dar, die überreichlich Material zur Geschichte des Patriarchates von Alexandria bietet. Die für den christlichen Orient interessanten Beiträge dieser Zeitschrift befassen sich vorwiegend mit den Personen der griechisch-orthodoxen Patriarchen des 18. bis 20. Jahrhundert. Es kann aber nicht im Sinne einer Bibliographie zur Wissenschaft vom christlichen Orient sein,

alle Briefeditionen und Spezialuntersuchungen mit so einseitiger Ausrichtung aufzulisten, nur weil eine Zeitschrift sich gerade mit diesem Thema intensiv befaßt. Der Abschnitt zu Ägypten hat dennoch einen überproportionalen Umfang bekommen, um einen möglichst weitgehenden Überblick über die in dieser Zeitschrift veröffentlichten Beiträge zu bieten. Die hier wiedergegebenen Titel stellen also auch in diesem Bereich nur eine persönliche Auswahl dar, zumal mir nicht alle Bände zur Verfügung standen. Ähnlich verhält es sich mit der Zeitschrift *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια Κωνσταντινουπόλεως*, die einiges Material zu den Armeniern enthält.

Die Literatúrauswahl ist außerdem durch viele praktische Probleme in Griechenland bestimmt. Mangels sorgfältig aufgebauter Bibliotheksbestände und eines zuverlässigen Sacherschließungssystems ist die Literatursuche zu einem nicht geringen Teil vom Zufall bestimmt. Bücher, von deren Existenz man sicher weiß, sind in keiner für gute theologische Bestände bekannten Bibliothek des Landes zu bekommen. Nachdrucke von Zeitschriftenbeiträgen sind ohne Herkunftsangabe als Monographien ausgewiesen und sind selbständig paginiert. In Griechenland werden sie auch als Monographien zitiert, ein Brauch, dem ich mich nicht anschließen möchte, da die Suche nach einem Aufsatz in Deutschland erfolversprechender ist, wenn man die hierzulande meist vorhandenen Zeitschriften bestellen kann. In Griechenland kann es sich jedoch lohnen, einen hier als Aufsatz angegebenen Titel so nachzuschlagen, als wäre er eine Monographie. Oft findet man so den anders nicht zu bekommenden Aufsatz als Sonderdruck. Doch trotz aller Bemühungen kann die Einsichtnahme der aufgelisteten Titel und damit die Verifizierung zitierter und die Ergänzung unvollständiger Angaben nicht immer erfolgen. Titel, die entweder nicht eingesehen werden konnten oder deren bibliographische Quelle nicht große Zuverlässigkeit beanspruchen kann, werden mit einem * gekennzeichnet. Wenn aus dem Titel nicht der Inhalt unmittelbar hervorgeht, wurde in Klammern eine kurze Erläuterung gegeben.

Die folgende Literatúrauswahl versteht sich also nicht als erschöpfende Bibliographie aller Titel, die sich irgendwie mit dem christlichen Orient beschäftigen, sondern als begrenzte, aber doch schon recht umfassende Sammlung, die den Fachkollegen trotz aller Unzulänglichkeiten nicht vorenthalten werden soll.

Allgemeines und Verschiedenes

Ἀρβανίτης, Ἀθανάσιος Κ.: Βιβλιογραφία ἐλασσόνων ἐκκλησιῶν τῆς ἀνατολῆς, Ἀθῆναι 1967, 83 S.

Ders.: Ἐπίτομος ἱστορία Συρο-Ἰακωβιτικῆς, Ἀρμενικῆς καὶ Αἰθιοπικῆς Ἐκκλησίας, Ἀθῆναι 1967, 128 S.

Ζαφείρης, Χρυσόστομος Γ. (*Μητροπολίτης Περιστερίου*): Πρὸς ἐπανένωσιν τῶν ἀνατολικῶν μὴ χαλκηδονείων ἐκκλησιῶν μετὰ τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας, *Θεολογία* 61 (1990) 7–72 [Geschichte und jüngster Dialog].

Καρμίρης, Ἰωάννης: Αἱ ἀρχαῖαι Ἀντιχαλκηδόνειοι Ἐκκλησίαι τῆς ἀνατολῆς καὶ ἡ βάση τῆς ἐπανένωσης αὐτῶν μετὰ τῆς Ὁρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας, *Θεολογία* 35 (1964) 562–580; 36 (1965) 73–93, 204–254, 392–435, 549–579; 37 (1966) 14–31.

- Κονιδάρης, Γεράσιμος Ί.: Ἀφρική, in: *Θρησκευτική καὶ ἠθική ἐγκυκλοπαιδεία* Bd. 3, Ἀθήναι 1963, 514–519 [mit ungenauen Literaturangaben zur neueren Mission].
- Παπαδόπουλος, Στυλιανὸς Γ.: Ἀραβία – Οἱ ἀραβόφωνοι χριστιανοί, in: *Θρησκευτική καὶ ἠθική ἐγκυκλοπαιδεία* Bd. 3, Ἀθήναι 1963, 15.
- Σταυρινός, Ἀμβρόσιος (Μητροπολίτης Καισαρείας): Αἱ ἀρχαιόταται καὶ αἱ σύγχρονοι λειτουργίαι τῶν κυριωτέρων τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησιῶν, 2 Bde., Κωνσταντινούπολις 1921–1922.
- Τρεμπέλας, Παναγιώτης Ν.: Λειτουργικοὶ τύποι Αἰγύπτου καὶ Ἀνατολῆς, Ἀθήναι 1961, 390 S.
- Τσιτέσκου, Νικόλαος: Ἡ Ὁρθοδοξία καὶ αἱ ἐλάσσονες Ἀνατολικαὶ Ἐκκλησίαι, Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος 59 (1977) 46–151.
- Χαραλαμπίδης, Κωνσταντῖνος: Ἀραβία – Χριστιανισμὸς καὶ ἄραβες – Χριστιανικὴ γραμματεία – Μεταφράσεις τῆς Ἀγίας Γραφῆς, in: *Θρησκευτική καὶ ἠθική ἐγκυκλοπαιδεία* Bd. 3, Ἀθήναι 1963, 13–16.

Ägypten

- Ἄλ' Ἐτερ, Φρανσίς: Ἐπιτομὴ πλήρης περὶ τῆς ὀρθοδοξίας τῆς Κοπτικῆς Ἐκκλησίας, Ἐκκλησία καὶ Θεολογία 6 (1985) 749–760.
- Ἀρβανιτάκης, Γεώργιος Α.: Ἄγνωστος σελὶς τῆς συγχρόνου ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας τῆς Αἰγύπτου – Φώτιος Α' Πατριάρχης τῶν Ἑλληνορθοδόξων – Κύριλλος Β' Πατριάρχης τῶν Κοπτοκαθολικῶν, Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος 29 (1930) 268–278.
- Ders.: Μία εἰκὼν τοῦ Μάρκου εἰς τὴν ἐκκλησίαν τοῦ ἁγίου Σάββα ἐν Ἀλεξανδρείᾳ, Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος 31 (1932) 123–130.
- Ἀρβανίτης, Ἀθανάσιος Κ.: Ἡ Κοπτικὴ Ἐκκλησία, Ἀθήναι 1965, 124 S.
- Γερμανὸς (Ἀρχιεπίσκοπος Θυατείρων καὶ Μεγάλης Βρεταννίας): Οἰκονομικὴ καχεξία τοῦ Πατριαρχικοῦ Θρόνου Ἀλεξανδρείας ἀρχομένου τοῦ ΙΗ' αἰῶνος, Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος 31 (1932) 563–579.
- Γριτσόπουλος, Τάσος Ἀθ.: Αἴγυπτος – Χριστιανικοὶ χρόνοι, in: *Θρησκευτική καὶ ἠθική ἐγκυκλοπαιδεία* Bd. 1, Ἀθήναι 1962, 1004–1007.
- Εὐαγγελίδης, Τρύφων Ε.: Πατριάρχου Ἀλεξανδρείας Γερασίμου τοῦ Σπαρταλιώτου αἰνίγματα, Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος 31 (1932) 281–298.
- Ders.: Συμπληρωματικὰ τοῦ Ἀλεξανδρείας Θεοφίλου, Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος 30 (1931) 175–192.
- Εὐστρατιάδης, Σωφρόνιος (Μητροπολίτης Πρ. Λεοντοπόλεως): Γράμμα τοῦ Πατριάρχου Ἀλεξανδρείας Κυπριανοῦ, Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος 3 (1909) 548–554.
- Ἡλιάδης, Χαράλαμπος: Μία ἀπόπειρα μεταρρυθμίσεως τῆς Κοπτικῆς Ἐκκλησίας κατὰ τὸν ΙΒ' αἰῶνα, Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος 29 (1930) 452–462.
- Θεοδῶρου, Εὐάγγελος Δ.: Ἡ εὐχαριστιακὴ ἀναφορά τῆς μονῆς Dêr-Balyzeh (Εἰσαγωγικά – Κείμενον – Σχόλια), Θεολογία 61 (1990) 380–389.
- Καλλίμαχος, Δημήτριος: Τὰ ἐν Καῖρφ σχολεῖα τῶν Πατριαρχῶν Ἀλεξανδρείας ἐπὶ Τουρκοκρατίας, Ἀπὸ τοῦ Ἰωαννικίου μέχρι τοῦ Θεοφίλου (1645–1657 μέχρι 1806–1825), Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος 12 (1913) 289–304.

* Κυρίλλου ἐν Ἀντώνη, Ἡγουμένου Ἱ. Μ. Ἁγίου Ἀντωνίου ἐν Αἰγύπτῳ: Ὁ Κύρος Ἀλεξανδρείας καὶ οἱ Κόπται κατὰ τὴν ἀραβικὴν κατάκτησιν τῆς Αἰγύπτου, (Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς 3, παράρτημα), Θεσσαλονίκη (Diss.) 1959, 134 S.

Κωνσταντινίδης, Ἀπόστολος Γ.: Ὁ Κόπτης Μητροπολίτης Γκίργκας Ἰωσήφ [*1880], Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος 38 (1939) 65–73.

Μαζαράκης, Γεράσιμος: Σημειώσεις περὶ τῶν ἐν τῇ κατὰ τὸ Παλαιὸν Κάϊρον Ἱερᾷ Μονῇ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου εὐρεθεισῶν ἀρχαίων ἱερῶν εἰκόνων, Κάϊρον 1888, 40 S.

Ders.: Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς ἐν Αἰγύπτῳ Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας, Ἀλεξάνδρεια 1932, 690 S., aus: Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος 26 (1927) 9–40, 129–160, 257–294, 385–412, 27 (1928) 9–53, 185–206, 317–341, 470–482, 28 (1929) 46–66, 180–205, 293–309, 473–494, 29 (1930) 61–78, 161–181, 388–423, 517–553, 30 (1931) 17–56, 193–253, 411–454, 583–609.

* Μιχαηλίδης, Εὐγένιος: Ἀπαρχαὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν εἰς τὴν ἀραβικὴν ἐκδόσεων (1500–1800), ο. Ο. u. J., 16 S.

* Ders.: Εἰκονογραφημένον λεύκωμα Ἱερᾶς Μονῆς Ἁγίου Γεωργίου ἐν Παλαιῷ Καῖρῳ (530–1958), 2 Bde., Ἀλεξάνδρεια 1959.

Ders.: Ἡ ἑλληνικὴ ἐκκλησιαστικὴ γραμματολογία διὰ μέσου τῶν αἰώνων ἐν ἀραβικοῖς κειμένοις, χειρογράφοις καὶ ἐκδεδομένοις, Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος 36 (1937) 358–370, 385–407, 37 (1938) 5–31, 151–171.

Ders.: Ἐξέχουσαι φυσιγνωμίαι ἐν τῇ ἐκκλησιαστικῇ γραμματολογίᾳ τῆς Κοπτικῆς Ἐκκλησίας (ἀπὸ τοῦ Ζ' μέχρι τοῦ Κ' αἰῶνος), Ἀλεξάνδρεια 1937, aus: Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος 35 (1936) 382–393, 36 (1937) 77–89.

Ders.: Ἐπιστολὴ Γρηγορίου Β' Ἀλεξανδρείας (1308–1332), Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος 26 (1927) 97–99.

Ders.: Εὐτύχιος Ἀλεξανδρείας (877–944), Ἀλεξάνδρεια 1934, 86 S., aus: Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος 26 (1927) 100–104, 241–243, 368–371, 488–494, 27 (1928) 131–134, 273–277, 403–408, 28 (1929) 272–276, 29 (1930) 286–289, 554–556, 33 (1934) 7–27, 209–238, 344–366.

Ders.: Ὁ Εὐτύχιος Ἀλεξανδρείας ἦτο ὀρθόδοξος; Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος 28 (1929) 112–118.

* Ders.: Ὁ ἱερὸς Χρυσόστομος ἐν τῇ ἀραβικῇ φιλολογίᾳ (Σημείωμα ἱστορικο-βιβλιογραφικόν), Ἀλεξάνδρεια 1948, 14 S., aus: Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος.

Ders.: Οἱ Κόπται, Ἀλεξάνδρεια 1937, aus: Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος 36 (1937) 257–284.

Ders.: Ἡ κοπτικὴ γλῶσσα καὶ τὸ ἀλφαβητάριόν της, Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος 28 (1929) 283–287.

Ders.: Μονὴ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου ἐν Παλαιῷ Καῖρῳ (Τοποθεσία-ἱστορία-περιγραφὴ-βιογραφία), Ἀλεξάνδρεια 1935, 260 S., aus: Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος 34 (1935) 5–32, 221–273, 321–368, 35 (1936) 11–81, 141–189.

Ders.: Ὁρθόδοξοι ἐκκλησίαι καὶ μοναὶ τῆς Αἰγύπτου εἰς τὴν ἀραβικὴν χρονογραφίαν (900–1932 μ. Χ.), Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος 38 (1939) 385–400, 39 (1940) 150–164, 40 (1941) 144–167.

* Ders.: Ἡ Ὁρθόδοξος Κοπτικὴ Ἐκκλησία, Ἀλεξάνδρεια 1951.

* Ders.: »Πανόραμα« τοῦ εἰκονογραφημένου λευκώματος τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Ἁγίου Γεωργίου ἐν Παλαιῷ Καῖρῳ (530–1958), Ἀλεξάνδρεια 1959, 203 S.

- Ders.*: Τέσσερα σημειώματα Θεοφίλου Β' Ἀλεξανδρείας (1805–1825), *Ἐκκλησιαστικός Φάρος* 29 (1930) 98–105.
- Ders.*: Οἱ τρεῖς τελευταῖοι πατριάρχαι τοῦ Ἀλεξανδρινοῦ Θρόνου καὶ τὸ σύγχρονον συνταγματικὸν τῆς Ἐκκλησίας του, *Ἐκκλησιαστικός Φάρος* 29 (1930) 147–153.
- Ders.*: Ὁ χριστιανισμὸς ἐν Αἰγύπτῳ κατὰ τὸν Μακρίζη (1358–1441 μ. Χ.), *Ἐκκλησιαστικός Φάρος* 40 (1941) 328–344, 483–498, 41 (1942) 112–117, 232–242, 411–423 [Fortsetzung konnte ich nicht überprüfen].
- Ders.*: Χρονολογικὸς πίναξ τῶν κοπτῶν πατριαρχῶν Ἀλεξανδρείας, *Ἐκκλησιαστικός Φάρος* 40 (1941) 291–297.
- * *Ders.*: Χρυσοῦν ἰωβιλαῖον ἱεροῦ ναοῦ Μονῆς Ἀγίου Γεωργίου ἐν Παλαιῷ Καΐρῳ, 1909–1959, Ἀλεξάνδρεια 1960, 76 S.
- Ders.* u. T. D. Mosconas: Ἡ 1900ῇ ἐπέτειος τοῦ μαρτυρίου τοῦ ἁγίου Μάρκου, in: Publications de l'Institut d'Études Orientales de la Bibliothèque Patriarcale d'Alexandrie 12, Alexandrie 1963, S. 107–110.
- Μοσχονᾶς, Θεόδωρος Δ.: Χριστόφορος ὁ Α' Πάπας καὶ Πατριάρχης Ἀλεξανδρείας (817–841), *Ἐκκλησιαστικός Φάρος* 41 (1942) 424–431.
- Πανώτης, Ἀρ.: Αἴγυπτος, Στατιστικὰ στοιχεῖα, in: *Θρησκευτικὴ καὶ ἠθικὴ ἐγκυκλοπαιδεῖα* Bd. 1, Ἀθῆναι 1962, 1007–1009.
- Παπαδόπουλος, Χρυσόστομος (Ἀρχιεπίσκοπος Ἀθηνῶν): Ἀνέκδοτος ἀλληλογραφία τοῦ Πατριάρχου Ἀλεξανδρείας Ματθαίου Ψάλτου, *Ἐκκλησιαστικός Φάρος* 17 (1918) 401–435, 19 (1920) 495–614.
- Ders.*: Ἡ ἐκκλησία Ἀλεξανδρείας ἐν ἀρχῇ τοῦ 19' αἰῶνος. Οἱ πατριάρχαι Παρθένιος Β' καὶ Θεόφιλος Β', *Ἐκκλησιαστικός Φάρος* 29 (1930) 106–121.
- Ders.*: Ἡ ἐκκλησία Ἀλεξανδρείας ἀπὸ τοῦ 19' αἰῶνος μέχρι σήμερον, *Ἐκκλησιαστικός Φάρος* 29 (1930) 121–146.
- Ders.*: Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας Ἀλεξανδρείας (62–1934), Ἀλεξάνδρεια 1935, 930 S.
- Ders.*: Πρῶται ἡμέραι τῆς ἐκκλησίας Ἀλεξανδρείας: Ὁ Εὐαγγελιστὴς Μᾶρκος, Ἀλεξάνδρεια 1909, XI + 46 S., aus: *Ἐκκλησιαστικός Φάρος* 4 (1909) 172–176, 193–238.
- Ders.*: Σαμουὴλ Καπασοῦλης, Πάπας, Πατριάρχης Ἀλεξανδρείας (1661–1723), *Ἐκκλησιαστικός Φάρος* 8 (1913) 241–280.
- Παπαμιχαήλ, Γρηγόριος: Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς ἐκκλησίας Ἀλεξανδρείας κατὰ τὸν 19' αἰῶνα, *Ἐκκλησιαστικός Φάρος* 7 (1911) 177–190.
- Πετρακάκος, Δημήτριος Α.: Τὸ πατριαρχεῖον καὶ ἡ κοινότης Ἀλεξανδρείας τῷ 1862, *Ἐκκλησιαστικός Φάρος* 31 (1932) 113–122.
- Φιλιππίδης, Νικόλαος Σ.: Ἕλληνες ἐν Ἀνω-Αἰγύπτῳ (ἀρχαία Θηβαΐδι) κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ παρελθόντος αἰῶνος, *Ἐκκλησιαστικός Φάρος* 35 (1936) 519–523.
- Ders.*: Ἱστορικὸν σημείωμα περὶ τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Θηβαΐδος, Ἀλεξάνδρεια 1903, 203 S.
- Ders.*: Ὁ Πατριάρχης Ἀλεξανδρείας Νικηφόρος (1639–1645), *Ἐκκλησιαστικός Φάρος* 37 (1938) 376 f.
- Φούγας, Μεθόδιος (Ἀρχιεπίσκοπος Θυατείρων καὶ Μεγάλης Βρεταννίας): Ἐγγραφα σχετικὰ πρὸς τὴν ἱεραποστολικὴν δραστηριότητα τοῦ πατριαρχείου Ἀλεξανδρείας, in: *Ders.*: Θεολογικὰ καὶ ἱστορικὰ μελέται, Συλλογὴ δημοσιευμάτων, Bd. 2, Ἀθῆναι 1983, S. 266–283.

- Ders.*: Μελετίου Πηγά, Πάπα καὶ Πατριάρχου Ἀλεξανδρείας ἐπιστολαί, *Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος* 52 (1970) 217–236.
- Ders.*: Τὸ πατριαρχεῖον Ἀλεξανδρείας καὶ ἡ ἀφρικανικὴ ἥπειρος, *Πάνταινος* 47 (1955) 304–307, Nachdruck in: *Ders.*: Θεολογικὰ καὶ ἱστορικὰ μελέται, Συλλογὴ δημοσιευμάτων, Bd. 2, Ἀθῆναι 1983, S. 262–265.
- Φωκυλίδης, Ἰωάννης: Κοσμάς ἐπίσκοπος Μαΐουμᾶ, *Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος* 22 (1923) 117–124.
- Ders.*: Συνέσιος ἐπίσκοπος τῆς ἐν Λιβύῃ Πτολεμαΐδος, *Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος* 25 (1926) 5–60.
- Χαβιραῶς, Δημοσθένης: Λείψανα ἀρχαίων τῆς ἀγιοτάτης Ἀποστολικῆς Ἐκκλησίας Ἀλεξανδρέων ἐπὶ τοῦ Πατριάρχου Κυπριανοῦ (1769–1783), *Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος* 8 (1913) 281–303, 338–346.

Äthiopien und Nubien

- * Ἀλέμου, Καχάλι: Ἡ χριστολογία τῶν Αἰθιοπικῶν ἀναφορῶν ἐν σχέσει πρὸς τὸ δόγμα τῆς Χαλκηδόνης, (Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς 21, παράρτημα 24), Θεσσαλονίκη (Diss.) 1977, 468 S.
- Ἀρβανίτης, Ἀθανάσιος Κ.: Αἰθιοπία, in: *Θρησκευτικὴ καὶ ἠθικὴ ἐγκυκλοπαιδεΐα* Bd. 1, Ἀθῆναι 1962, 1016–1033.
- Εὐαγγελίδης, Νικόλαος: Ὁ χριστιανισμὸς ἐν τῇ ἀρχαίᾳ Νουβίᾳ καὶ ἡ ἑλληνικὴ ἐκκλησία κατὰ τὴν τελευταίαν ἑκατονταετηρίδα ἐν Σουδάν, *Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος* 29 (1930) 235–243, 358–368.
- Ζῶτος, Ἀλέξανδρος (Ἐπίσκοπος Τραχείας): Ἡ Ἀβησσυνικὴ Ἐκκλησία, *Ὁρθοδοξία* 2 (1927) 25–30, 69–78, 118–124, 162–167, 221–226.
- Θεοδούλου, Νικόλαος (Μητροπολίτης Ἀζώμης): Αἰθιοπικά. Ἡ Αἰθιοπικὴ Ἐκκλησία ἀποκτᾷ Αἰθίοπα Ἀβοῦνα, *Ἐκκλησία* 28 (1951) 51–52.
- Ders.*: Ἐκκλησία Αἰθιοπίας καὶ οἱ κανόνες τῆς Πρώτης ἐν Νικαίᾳ Οἰκουμενικῆς Συνόδου, *Ἐκκλησία* 35 (1958) 163 f., 195–197, 215–217.
- Ders.*: Ἡ ἐκκλησία τῆς Αἰθιοπίας. Ἡ ἱστορικὴ δρᾶσις της, τὸ ἔργον της καὶ ἡ ἀποστολὴ της, *Ἐκκλησία* 27 (1950) 268–272.
- Ders.*: Ἐλευθέρᾳ ἐκκλησίᾳ ἐν ἐλευθέρᾳ πολιτείᾳ. Ἡ χειραφεσία τῆς Αἰθιοπικῆς Ἐκκλησίας, *Ἐκκλησία* 32 (1955) 220–225, 262–265.
- * *Ders.*: Λόγος ἐπὶ τῇ ἐπετείῳ τῆς ἐθνικῆς παλιγγενεσίας ἐκφωνηθεὶς ἐν τῷ ἱ. ναῷ τοῦ Ἀγίου Φρουμεντίου ἐν Ἀδὺς Ἀβέβε, κατὰ τὸ ἔτος 1961, ο. Ο. 1961.
- Κακοράννης, Ἀρσένιος: Fetha Nagast, ὁ πολιτικοεκκλησιαστικὸς κώδιξ τῶν Αἰθιόπων ὑπὲρ τοῦ δικαιώματος αὐτῶν ἐν τῇ περὶ διαδοχῆς τοῦ Ἀμπούνα διαφορᾷ τῶν πρὸς τοὺς ἐν Αἰγύπτῳ Κόπτας, *Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος* 27 (1928) 433–454.
- Καλλίμαχος, Δημήτριος: Τὸ Πατριαρχεῖον Ἀλεξανδρείας ἐν Ἀβησσυνίᾳ, *Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος* 4 (1909) 434–479; engl. Fassung: *D. Kallimachos, The Patriarchate of Alexandria in Abyssinia*, Abridged and translated into English by *Metropolitan Methodios of Aksum, Abba Salama* 2 (1971) 151–160.
- Καρμίρης, Ἰωάννης: Τὸ πρόβλημα τῆς ἐνώσεως τῆς Αἰθιοπικῆς Ἐκκλησίας μετὰ τῆς Ὁρθοδόξου, *Ἐκκλησία* 36 (1959) 169–173.

- Κείμενα ἀναφερόμενα εἰς τὰς ἑλληνοαἰθιοπικὰς σχέσεις καὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ ἐν Αἰθιοπίᾳ Ἑλληνισμοῦ, hrsg. v. Μητροπολίτης Ἀζώμης Μεθόδιος, (Ἑταιρεία ἑλληνο-αἰθιοπικῶν σπουδῶν 1), Ἀθῆναι 1978, 377 S. [zu 20. Jh.].
- Κονιδάρης, Γεράσιμος Ἰ.: Ἀβυσσυνικὴ Ἐκκλησία, in: *Θρησκευτικὴ καὶ Χριστιανικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία* Bd. 1, Ἀθῆναι 1936, 38.
- * Λαμπρινίδου, Κ.: Αἱ προσηλυτιστικαὶ ἐνέργειαι τῶν Καθολικῶν ἐν Ἀβησσυνίᾳ, *Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς* 12 (1928) 160–173, 232–242.
- Λέτσιος, Δημήτριος Γ.: Βυζάντιο καὶ Ἐρυθρὰ Θάλασσα. Σχέσεις μὲ τὴ Νουβία, Αἰθιοπία καὶ Νότια Ἀραβία ὡς τὴν Ἀραβικὴν κατάκτηση, (Ἱστορικὲς μονογραφίαι 5), Ἀθῆναι 1988, 399 S. [Geschichte, dennoch hilfreich].
- Mekete, Kassahan: Ἐκκλησία καὶ πολιτεία ἐν Αἰθιοπίᾳ καὶ αἱ σχέσεις αὐτῶν μετὰ τῆς Ἀλεξανδρινῆς Ἐκκλησίας, (Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Σχολῆς Νομικῶν καὶ Οἰκονομικῶν Ἐπιστημῶν 9, παράρτημα 2), Θεσσαλονίκη (Diss.) 1975, 132 S. [beginnt mit arab. Herrschaft].
- Παπαμιχαήλ, Γ.: Ἀβησσυνία καὶ Ὁρθοδοξία, *Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος* 5 (1910) 97–112.
- Σελάσιε, Σ. Χ.: Ἰουδαῖζει ἡ Αἰθιοπικὴ Ἐκκλησία, *Ἐκκλησία* 32 (1955) 25–27.
- * Σέρσου, Μπεκέλε: Ἡ χριστολογικὴ διδασκαλία εἰς τὰ λειτουργικὰ κείμενα τῆς Αἰθιοπικῆς Ἐκκλησίας, in: *Ἐπετηρὶς τοῦ Φοιτητικοῦ Θεολογικοῦ Συνδέσμου 1957–1958*, Ἀθῆναι 1958, S. 45–55.
- Τουράιεφ, Μπορίς: Ἡ αἰθιοπικὴ "ἀναφορά" ἡ ἀποδιδομένη Ἀθανασίῳ τῷ Μεγάλῳ, *Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος* 5 (1910) 321–338.
- Φούνης, Μεθόδιος (Ἀρχιεπίσκοπος Θυατείρων καὶ Μεγάλης Βρεταννίας): Κείμενα ἀναφερόμενα εἰς τὰς ἑλληνο-αἰθιοπικὰς σχέσεις καὶ εἰς τὸν ἐν Αἰθιοπίᾳ ἑλληνισμόν, Ἀθῆναι 1978.
- Ders.: Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Ἀζώμης. Θεολογικαὶ καὶ ἱστορικαὶ μελέται. Συλλογὴ δημοσιευμάτων, Bd. 7, Ἀθῆναι 1984 [auch Bd. 8 zu Äthiopien, Einsichtnahme war nicht möglich].
- Ders.: Ὁ Χριστιανισμὸς καὶ ὁ Ἰουδαϊσμὸς ἐν Αἰθιοπίᾳ, Νουβίᾳ, καὶ Μεροῖ, 2 Bde., Ἀθῆναι 1979–1982, 419 u. 246 S.

Armenien

- Ἀνδρεάδης, Ἰ.: Περὶ τῆς αἵρέσεως τῶν Ἀρμενίων, Νικήτα Ἀκομινάτου τοῦ Χωνιάτου, *Ὁρθοδοξία* 7 (1932) 131–139.
- Ἀρβανίτης, Ἀθανάσιος Κ.: Ἀρμενία, in: *Θρησκευτικὴ καὶ ἠθικὴ ἐγκυκλοπαιδεία* Bd. 3, Ἀθῆναι 1963, 167–196.
- Ζῶτος, Ἀλέξανδρος (Ἐπίσκοπος Τραχείας): Ἱστορία τῆς Ἀρμενικῆς Ἐκκλησίας, *Ὁρθοδοξία* 3 (1928) 85–90, 132–138.
- Καρμίρης, Ἰωάννης: Σχέσεις Ὁρθοδόξων καὶ Ἀρμενίων καὶ ἰδίως ὁ κατὰ τὸν IB' αἰῶνα θεολογικὸς διάλογος μετὰ αὐτῶν, Ἀθῆναι 1967, 93 S.
- * Τὸ Οἰκουμενικὸν Πατριαρχεῖον καὶ ἡ Ἀρμενικὴ Ἐκκλησία, *Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς* 3 (1919), um 498.
- Παπαδόπουλος, Κ. Ν.: Ἡ ὁμολογία Κωνσταντίνου Α' τοῦ ἐκ Μπαρτζαμπέρντ Καθολικοῦ τῆς Ἀρμενίας, *Θεολογία* 62 (1991) 791–809.

- [Παυλίδης], Γρηγόριος (Μητροπολίτης Χίου): Περὶ τῆς ἐνώσεως τῶν Ἀρμενίων μετὰ τῆς Ἀνατολικῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας, Κωνσταντινούπολις 1871, 153 S.
- Πετροσιάν, Π. Γιεζνίκ: Ἡ θέσις τῆς Ἀρμενικῆς Ἐκκλησίας ἔναντι τῶν ἱερῶν εἰκόνων, Ἀθήναι (Diss.) 1987, 359 S.
- * Σαβαλάν, Δ.: Ἀρμενικαὶ ἐπιγραφαὶ ἐν τῷ Μουσείῳ Χανίων, *Κρητικὴ Ἑστία* 13/Φεβρουάριος (1962) 277–280.
- * Ders.: Ἐπιτύμβιοι ἐπιγραφαὶ ἐν τῇ Ἀρμενικῇ ἐκκλησίᾳ Ἡρακλείου, *Κρητικὴ Ἑστία* 14/Ἰούλιος (1962), um 105 f.
- Τζολακίδης, Δημήτριος: Ἀκολουθία τῆς θείας λειτουργίας κατὰ τὰς διατάξεις τῆς Ἀρμενικῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας, Κωνσταντινούπολις 1888.
- Ders.: Γενικοὶ κανονισμοὶ τῶν ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἀρμενικῶν Πατριαρχείων μεταφρασθέντες ἐκ τοῦ Ἀρμενικοῦ καὶ σύντομοι στατιστικαὶ πληροφορίες περὶ τῆς Ἀρμενικῆς Ἐκκλησίας, Κωνσταντινούπολις 1894.
- Φουντούλης, Ἰωάννης Μ.: Θεία Λειτουργία τῆς Ἀρμενικῆς Ἐκκλησίας (Κείμενα Λειτουργικῆς 18), Θεσσαλονίκη 1979, 66 S.

Georgien

- Ἐκκλησία Γεωργίας: Ἡ νέα κατάστασις αὐτῆς ἀπὸ τοῦ 1917, *Ὁρθοδοξία* 1 (1926) 133–135.
- Ἰβηρική Ἐκκλησία, in: *Θρησκευτικὴ καὶ ἠθικὴ ἐγκυκλοπαιδεΐα* Bd. 6, Ἀθήναι 1965, 696–700.
- Καραπατάκης, Γαβριήλ (Ἀρχιμανδρίτης): Ἡ γεωργιανὴ ἐκκλησία. Τὸ αὐτοκέφαλον καὶ ἡ αὐτοπροαγωγὴ αὐτῆς εἰς πατριαρχεῖον, *Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος* 20 (1921) 349–381 [Fortsetzung im Folgeheft konnte nicht überprüft werden, handelt vom 20. Jh.].
- Ders.: Τὸ σφάλμα τῆς σημερινῆς γεωργιανῆς ἐκκλησίας, *Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος* 20 (1921) 485–489.
- Μάξιμος (Μητροπολίτης Σάρδεων): Ἡ Ἐκκλησία Γεωργίας (Ἰβηρίας) καὶ τὸ αὐτοκέφαλον αὐτῆς, *Θεολογία* 36 (1965) 353–372, 529–548, 37 (1966) 5–13.
- Τιμόθεος (Ἀρχιμανδρίτης, Καθηγούμενος Ἱ. Μονῆς Παρακλήτου): Ἅγιοι τῆς Γεωργίας. Ἐπιλογὴ καὶ σύνθεσις ἀπὸ ρωσικὰ συναξάρια, Bd. 1, Ὠρωπὸς Ἀττικῆς 1988, 159 S.
- Φειδᾶς, Βλάσιος Ἰω.: Τὸ αὐτοκέφαλον τῆς Ἐκκλησίας Γεωργίας, Ἀθήναι 1980, 56 S., aus: Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν 14, Τιμητικὸν ἀφιέρωμα εἰς Κωνσταντῖνον Γ. Μπόνην.

Syrien

- Ἀρβανίτης, Ἀθανάσιος Κ.: Ἱστορία τῆς Ἀσσυριακῆς Νεστοριανικῆς Ἐκκλησίας, (Βιβλιοθήκη τῆς ἐν Ἀθήναις Φιλεκαπαιδευτικῆς Ἑταιρείας 50), Ἀθήναι 1968, 321 S.
- Θεοδούλου, Νικόλαος (Μητροπολίτης Ἀζώμης): Ἐκ τῆς ἱστορίας τῆς ἐκκλησίας Ἀντιοχείας, *Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος* 26 (1927) 218–233, 344–352, 463–469.
- Μιχαηλίδης, Εὐχένιος: Ἐσχέσους φυσιογνωμίαι τῆς συριακῆς ἐκκλησιαστικῆς φιλολογίας ἐν τῇ ἀραβικῇ, *Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος* 38 (1939) 265–275.

Παπαδόπουλος, Χρυσόστομος Α. (Ἀρχιεπίσκοπος Ἀθηνῶν): Ἡ ἐκκλησία Ἀντιοχείας ἐπὶ τῆς κυριαρχίας τῶν Σελτζουκίδων καὶ τῶν Φράγκων ἐν Συρίᾳ, *Θεολογία* 16 (1938) 97–117, 193–207.

Ders.: Ἐπιστολὴ Ἰωακείμ ΣΤ' Πατριάρχου Ἀντιοχείας, *Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος* 23 (1924) 308–312.

Ders.: Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας Ἀντιοχείας, Ἀλεξάνδρεια 1951, XVI + 1048 S. + πα'.

Ders.: Ἡ κατάστασις τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας Ἀντιοχείας κατὰ τὸν ΙΔ' καὶ ΙΕ' αἰῶνα, Ἀθῆναι 1937, 142 S., aus: Ἐπετηρὶς τῆς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν 13.

* *Ders.*: Ὁ μοναχικὸς βίος ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ Ἀντιοχείας, Ἀθῆναι 1940, oder: Παπαμιχαήλ, Γρηγόριος (Hg.): Ἐκ τῶν καταλοίπων Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου. Ὁ μοναχικὸς βίος ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ Ἀντιοχείας, Ἀθῆναι 1940.

Συρία, in: *Θρησκευτικὴ καὶ ἠθικὴ ἐγκυκλοπαιδεΐα* Bd. 11, Ἀθῆναι 1967, 587–594.

Φλορόφσκυ, Γεώργιος: Νεστοριανοί, in: *Θρησκευτικὴ καὶ ἠθικὴ ἐγκυκλοπαιδεΐα* Bd. 9, Ἀθῆναι 1966, 418–426.

Φούργας, Μεθόδιος (Ἀρχιεπίσκοπος Θυατείρων καὶ Μεγάλης Βρεταννίας): Ἡ Ἀντιοχειανὴ ἐκκλησία, in: *Ders.*: Θεολογικὰ καὶ ἱστορικὰ μελέται. Συλλογὴ δημοσιευμάτων, Bd. 2, Ἀθῆναι 1983, 335–339.

Südindien

Ἀρβανίτης, Ἀθανάσιος Κ.: Ὁ Ἀπόστολος Θωμᾶς καὶ ἡ Συριακὴ Ἐκκλησία τοῦ Μαλαμπάρ, Ἀθῆναι (Diss.) 1962, 246 S.

Ders.: Μαλαμπάρ, Χριστιανοί, in: *Θρησκευτικὴ καὶ ἠθικὴ ἐγκυκλοπαιδεΐα* Bd. 8, Ἀθῆναι 1966, 531–534.

Καρανικόλας, Παντελεήμων (Μητροπολίτης Κορίνθου): Οἱ χριστιανοὶ τοῦ Μαλαμπάρ, *Ἐκκλησία* 30 (1953) 230–234, 272–276, 314–316, 328–331, 346–350.

[Χριστόπουλος], Μάξιμος (Μητροπολίτης Σάρδεων): Ἡ ἐν Μαλαμπάρ τῶν Ἰνδιῶν Συριακὴ Ἐκκλησία, Κωνσταντινούπολις 1955, Nachdruck aus: *Ὁρθοδοξία* 28 (1953) 246–259, 309–321, 29 (1954) 11–27, 212–216, 321–326, 433–445, 30 (1955) 115–117, 207–218, 314–323.

Zentral- und Ostasien

Ἀραμπατζόγλου, Γεννάδιος (Μητροπολίτης Ἡλιουπόλεως καὶ Θείρων): Οἱ βυζαντινοὶ χριστιανοὶ τῆς Κεντρικῆς Ἀσίας καὶ ἑλληνικὰ αὐτῶν ἐπιγραφαί, *Ὁρθοδοξία* 30 (1955) 90 f.

Ders.: Ἱεραπόστολοι καὶ χριστιανοὶ τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου εἰς τὴν Ἀσίαν καὶ τὴν Ἰσλανδίαν, *Ὁρθοδοξία* 30 (1955) 424–427.

Γιαννουλάτος, Ἀναστάσιος (jetzt: Ἀρχιεπίσκοπος Τιράνων καὶ πάσης Ἀλβανίας): Ἡ ἱεραποστολικὴ δρᾷσις τῶν Ἐκκλησιῶν τῆς Ἀνατολῆς εἰς Κεντρικὴν καὶ Ἀνατολικὴν Ἀσίαν, *Πορευθέντες* Bd. 3 (1961) = Nr. 10, 26–31; engl.: The missionary activities of the Churches of the East in Central and Eastern Asia, *Go Ye* 3 (1961) 26–31.

Ders.: Κίνα, in: *Θρησκευτικὴ καὶ ἠθικὴ ἐγκυκλοπαιδεΐα* Bd. 7, Ἀθῆναι 1965, 564–581.

Ders.: Ἡ Ὁρθοδοξία εἰς τὴν Κίνα, *Πορευθέντες* 4 (1962) 26–30, 36–39, 52–55; engl.: Orthodoxy in China, *Go Ye* 4 (1962) 26–30, 36–39, 52–55.

Ders.: Ὁ Ὁρθρος τῆς Ὁρθοδοξίας εἰς τὴν Ἰαπωνίαν, Ἀθῆναι 1971, 70 S.

Παποντσάκης, Τιμόθεος: Ὁρθόδοξοι ἱεραποστολαί, *Ἐκκλησία* 32 (1955) 265 f. [zu China und Japan ab 18. Jh.].

Φούγιας, Μεθόδιος (Ἀρχιεπίσκοπος Θυατείρων καὶ Μεγάλης Βρεταννίας): Ἡ Ὁρθόδοξος Ἐκκλησία ἐν Ἰαπωνίᾳ, Περσίᾳ καὶ Ἰνδίᾳς, in: *Ders.*: Θεολογικὰ καὶ ἱστορικὰ μελέ-
ται. Συλλογὴ δημοσιευμάτων, Bd. 2, Ἀθῆναι 1983, 350–353 [zur Gegenwartslage].